
Studije

Studija
316.356.4(=30)

Pravodobne i zakašnjele nacije

IVAN PRPIĆ*

Sažetak

Njemački sociolog i antropolog Helmuth Plessner pokušao je objasniti nastanak nacionalsocijalizma u njemačkoj zakašnjelim formiranjem njemačke nacije. Njemačka se nacija ne oblikuje samo kasnije od zapadnoeuropskih nacija, nego se također oblikuje drukčije. Dok se zapadnoeuropske nacije oblikuju suprotstavljajući monarhu novu ideju države kao republike, njemačka se nacija formira na temelju kulture unutar Reicha, koji je "velika sila bez ideje države". Autor nastoji pokazati ograničenu analitičku vrijednost Plessnerova razlikovanja zakašnjelih i pravodobnih nacija, ističući da su kultura i tradicija bitan medij oblikovanja nacija.

I.

Helmuth Plessner, jedan od utemeljitelja filozofijske antropologije u Njemačkoj, morao je 1933. godine napustiti zemlju u kojoj se rodio, proživio četiri desetljeća svoga života i uspješno započeo akademsku karijeru.¹ Uspostavljanje nacističke vladavine u Njemačkoj njemu je donijelo

* *Ivan Prpić*, redovni profesor na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu na predmetu Povijest političkih ideja.

¹ *Helmuth Plessner* rođen je 4. rujna 1892. u Wiesbadenu. Studirao je medicinu, zoologiju i filozofiju (kod *Edmunda Husserla*). Godine 1916. promovirao je (dr.phil.), a 1920. se habilitirao na sveučilištu u Kölnu, gdje je predavao filozofiju i sociologiju. 1933. je izbjegao iz domovine i skrasio se u Nizozemskoj. Na sveučilištu u Groningenu predavao je sociologiju i filozofiju. Godine 1951. vratio se u Njemačku i postao profesor filozofije i sociologije na sveučilištu u Gottingenu, gdje je 1960./61. bio rektor. Bio je, osim toga, predsjednik Općeg društva za filozofiju u SR Njemačkoj, Njemačkog društva za sociologiju, član Internacionalnog instituta za filozofiju u Parizu, Akademije znanosti u Gottingenu, Mainzu i Amsterdamu, te počasni doktor sveučilišta u Groningenu i Zürichu. Umro je 1985. godine.

Izdavačka kuća Suhrkamp iz Frankfurta objavila je *Plessnerove Gesammelte Schriften* u 10 svezaka: sv. I — *Fruhe philosophische Schriften I*; sv. II — *Fruhe philosophische Schriften II*; sv. III — *Antropologie der Sinne*; sv. IV — *Die Stufen des Organischen*; sv. V — *Macht und menschliche Natur*; sv. VI — *Die*

izbjeglički život čovjeka bez domovine. Nastojeći sebi i studentima sveučilišta u Groningenu objasniti što se zapravo dogodilo u Njemačkoj i zašto se upravo u Njemačkoj dogodilo da je gotovo preko noći velikom broju njezinih građana koji su se osjećali Nijemcima osporen taj osjećaj i oduzeto pravo da budu njemački državljani samo zato što su Židovi, što je netko od njihovih predaka bio Židov ili pak zato što nisu bili politički istomišljenici s nacistima. Helmuth Plessner je šk. god. 1934./35. na sveučilištu u Groningenu održao ciklus predavanja koja su bila osnova za studiju *Sudbina njemačkog duha na kraju njegove građanske epohe*, objavljenu 1935. godine u Švicarskoj. Iako objavljivanje studije nije prošlo nezapaženo, ona prije sloma nacističkog režima nije bila osobito utjecajna.² Nakon objavljivanja drugog izdanja s izmijenjenim, atraktivnijim na-slovom *Zakašnjela nacija. O političkoj zavodljivosti građanskog duha*, proširenog tek uvodom i bilješkama u kojima Plessner odgovara nekim kritičarima prvog izdanja i objašnjava svoja stajališta, knjiga je postala klasičnim djelom među inače izuzetno brojnim knjigama koje istražuju i pri-kazuju osobitosti konstituiranja njemačke nacije i temelj nacionalnog identiteta Nijemaca.³

Dva su razloga što izazivaju interes za ovo Plessnerovo djelo. Prvi je sam *predmet* Plessnerove studije. Knjiga “želi otkriti korijene ideologije Trećeg Reicha i razloge zbog kojih je ona mogla razviti svoj demagogijski učinak” (str. 2.). Motiviran razaranjem njemačke kulture, Helmuth Plessner nastoji proniknuti razloge povratka naroda “pjesnika i mislilaca” u barbarstvo rekonstruirajući oblikovanje nacionalnog identiteta Nijemaca te ističe kako će njegovu knjigu “najmanje pokvariti etiketa: prilog duhovnoj povijesti njemačkog nacionalizma” (str. 3.).

verspatete Nation; sv. VII — *Ausdruck und menschliche Natur*; sv. VIII — *Condition Humana*; sv. IX — *Schriften zur Philosophie*; sv. X — *Schriften zur Soziologie und Sozialphilosophie*.

²U nacističkoj Njemačkoj o knjizi se, dakako, nije moglo javno ni raspravljati. Dapače, i samo je čitanje knjige bilo kažnjivo. Objavljeni su tek prikazi u emigrantskom tisku.

³Izuzetan utjecaj Plessnerova djela očituje se višestruko. Neki pojmovi što ih je Plessner rabio kako bi prikazao osobitosti njemačke povijesti, poglavito povijesti njemačkog duha — ‘zakašnjela nacija’, ‘Bismarckov Reich, velika sila bez ideje države’ — u brojnim se suvremenim studijama o njemačkoj naciji rabe gotovo kao enciklopedijske natuknice (usporedi npr.: Weidenfeld, Werner, *Die Identität der Deutschen*, Bonn 1983., str. 14. ili: Horst Ehmke, *Was ist des Deutschen Vaterland?* u: Jürgen Habermas (hrsg.), *Stichworte zur ‘Geistigen Situation der Zeit’*, Bd.I., str. 50. i dalje).

Zakašnjela nacija se, osim toga, drži klasičnim djelom unutar literature koja nastoji reflektirati osobitosti njemačkog razvoja.

Na kraju, gotovo se svaki ambiciozniji, osobito sociološki suvremeni pokušaj prikaza razvoja njemačkog društva, države i nacije tijekom posljednjih sto godina osvrće na Plessnerovo djelo. Usporedi npr.: Dahrendorf, Ralf, *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*, Piper & Co, München 1968., str. 15-75.

Nijemci su narod koji je bitno obilježio povijest svijeta posljednjih stotinjak godina. U tom razdoblju “Nijemci su uznemirili i zaprepastili svijet, zgranuli su ga svojim učincima, svojim djelima i nedjelima, požrtvovnošću i žrtvama i na kraju ga ispunili jezum. A uvijek se učinilo da oni mogu svoju samosvijest utemeljiti jedino vladavinom, svoje jedinstvo uspostaviti samo slikama neprijatelja.”⁴ Strah od Nijemaca, ali i svojevrsno divljenje njihovim dostignućima, uvijek iznova inspiriraju nastojanja da se proniknu socijalni, politički, kulturni i dr. razlozi zbog kojih se Nijemci nisu mogli smiriti u sebi, pa su uvijek iznova svoj mir tražili uznemirujući druge.

Ponovno ujedinjenje Njemačke, način kako se ono zbiva i način na koji to ujedinjenje doživljavaju Nijemci izaziva razumljivu zabrinutost u Njemačkoj i u svijetu, te postiže interes za pitanja: Tko i što su Nijemci? Na čemu se temelji njihov identitet? Je li istina, kako tvrdi jedan cinik, da “D-marka i zlatne medalje tvore jezgro njihove nacionalne svijesti”?⁵ Hoće li Nijemci ponovo, kao što su to činili dosad kad su stvorili jedinstvenu nacionalnu državu, poželjeti osvojiti svijet?

Drugi je razlog što izaziva interes Plessnerov *metodički pristup* istraživanju nacionalnog identiteta. Napominjući kako je “sigurno da su narodi i nacije individuumi” (str. 22.), Plessner upozorava da su oni individuumi “u prenesenom smislu” (str. 22.). Narodi jesu individuumi utoliko što su kao cjelina različiti od drugih sličnih subjekata i svjesni su te razlike. Oni su i djelatni subjekti povijesti. Narodi, međutim, nisu individuumi čija su svojstva biologijski odnosno genetski zadana. Osparavajući pokušaje da se političko djelovanje pojedinih naroda razumije kao pojavljivanje *uvijek iste prirode* tijekom povijesnih mijena i tako nacionalni identitet svede na “nacionalni karakter”, Plessner ističe kako je *povijest*, shvaćena kao uvijek otvorena mogućnost čovjeka, medij oblikovanja samosvijesti pojedinog naroda i nacionalnog identiteta: “Historijske su konstelacije načelno druge vrste. Ovdje se radi o utjecajima, tradicijama, predanjima o pravim ili krivim snovima i očekivanjima. Predodžba o tomu što se želi biti i apel na fantaziju koja se sa svoje strane već unaprijed oblikovala prema slici vlastite povijesti, djeluju istovremeno prema naprijed i prema nazad” (str. 4.). Svijest o identitetu pojedinca i naroda kao kolektivnog individuumu suodređuju iskustvo *prošlih*, pamćenja vrijednih zbovanja, te djelovanje čovjeka u *suvremenosti* i njegovo *predviđanje budućnosti* u onoj mjeri u kojoj to predviđanje postaje kriterijem odluke i izbora u suvremenosti. Otuda su sve tri dimenzije čovjekova opstanka konstitutivne za oblikovanje njegova individualnog i grupnog identiteta.

⁴Graf von Krockov, Christian, *Die Deutschen in ihrem Jahrhundert 1890-1990*, Rowohlt Verlag, Reinbeck bei Hamburg 1992. To je jedan od razloga što autor, kako svjedoči i naslov knjige, drži posljednjih stotinu godina u Europi “njemačkim stoljećem”.

⁵Citirano prema: Graf von Krockov, Christian, *Die Deutschen in ihrem Jahrhundert*, str. 367.

Ideološki aparat pojedinih doktrina i prijemljivost pojedinih naroda (ili njihovih dominantnih slojeva) za stanovite doktrine može se razumjeti, misli Plessner, jedino ako se propita *povijest određenog naroda*. Ta je povijest međutim zbivanje i svjetske povijesti i jedino se iz te povijesti razumije. Plessner razumije naciju kao *povijesni fenomen*.

Plessneru je, dakako, ponajprije do toga da razumije Nijemce i njihov način uspostavljanja vlastita identiteta. On, međutim, nastoji pojmiti oblikovanje nacionalnog identiteta Nijemaca pokazujući *razliku* između povijesne konstitucije njemačke nacionalne svijesti i nacionalne svijesti zapadnoeuropskih naroda, poglavito povijesti Francuza.⁶ Izabirući komparativni pristup

⁶Rasprava o odnosu francuske i njemačke povijesti, odnosu Francuza i Nijemaca, te razlikama između ova dva naroda, povremeno se susreće i u suvremenoj znanosti, iako više nema prvotno značenje. Ova je rasprava bitno suodredila konstituiranje njemačke nacionalne svijesti. Gotovo da nema istaknutijeg autora u njemačkoj kulturi i znanosti u 19. i početkom 20. stoljeća koji nije u toj raspravi manje ili više aktivno sudjelovao. Stoga ovdje nije mjesto da se ona, čak ni u glavnim crtama, rekonstruira. Nužno je, zbog razumijevanja Plessnerove studije, istaknuti dvije činjenice. Nije bila riječ o pukoj usporedbi i pokazivanju *razlika* između dva naroda, nego o isticanju *suprotnosti*. Nijemci su ovu suprotnost izražavali razlikovanjem pojmova *“civilizacija”* i *“kultura”*. Smisao i značenje ovoga razlikovanja u njemačkoj duhovnoj tradiciji pokazao je Norbert Elias u izvrsnoj studiji *“Über den Prozess der Zivilisation”*. Izlažući značenje ovih pojmova, Elias napominje da je pojam *“civilizacija”* višeznačan, ali da se ipak može navesti prepoznatljiv sadržaj koji ovaj pojam iskazuje. Temeljitije istraživanje svodi ovu mnogoznačnost na jednostavnu činjenicu: “Ovaj pojam izražava samosvijest Zapada. Moglo bi se, također, reći: nacionalnu svijest.

On sažima sve prednosti za koje zapadno društvo posljednja dva ili tri stoljeća vjeruje da ih ima pred ranijim ili suvremenim ‘primitivnijim’ društvima. Ovim pojmom želi zapadno društvo označiti ono što čini njegovu osobitost i ono na što je ponosno: stanje *njegove* tehnike, način *njegova* ponašanja, razvoj *njegove* znanstvene spoznaje ili *njegova* svjetonazora i još mnogo toga.” (Elias, str.2.)

Pojam *“civilizacija”*, osim toga, iskazuje *proces*, nešto što uvijek gura naprijed. Proces civilizacije napreduje zahvaćajući nove prostore i nove grupe ljudi. On *integri*ra ljude različitih etničkih osobina *potiskujući razlike, odnosno promičući apstraktne forme komunikacije u pojedinim područjima života: ekonomiji, pravu, politici*.

Pojam *“civilizacija”* ima *različito* značenje u pojedinih naroda. U francuskoj i engleskoj tradiciji on se može odnositi na privredne, tehničke, znanstvene, ali i na moralne, religijske ili političke činjenice ili procese. Dapače, on izvorno može označavati i način ponašanja. Stoga je civilizacija u tim tradicijama bila, i mogla biti, temelj identifikacije ovih nacija.

U njemačkoj je duhovnoj tradiciji, pak, zbog značajki njihove povijesti, pojam *“civilizacija”* označavao “nešto doduše korisno, ali ipak vrijednost drugog ranga, naime, nešto što obuhvaća samo površinu čovjekova opstanka” (Elias, str.2.). On označava tek formu međuljudskih odnosa, maniru ponašanja i ne iskazuje ništa o biti čovjeka.

Nijemci su sebe i svoj identitet nastojali razumjeti i iskazati pojmom *“kultura”*, ističući istovremeno suprotnost kulture i civilizacije. U njemačkoj se tradiciji pojam *“kultura”* odnosi na čovjekove proizvode, umjetnička djela, knjige, religijske ili filozofijske sustave u kojima je izražena svojevrsnost pojedinog naroda. Ovaj pojam

istraživanju konstitucije nacionalne svijesti, Plessner naznačuje općenite uvjete i pretpostavke formiranja nacija.

Iako Plessner respektira ekonomijske i socijalne činitelje koji omogućuju konstituiranje nacije, njega primarno zanimaju razlike u formiranju različitih oblika nacionalne svijesti koje su izraz povijesti duha. Na taj način Plessner uspijeva pokazati kako se svijest o nacionalnom identitetu u pojedinim narodima oblikuje u *različito* doba. Razlike u vremenu konstituiranja pojedinih nacionalnih svijesti pokazuju se i kao *razlike u njihovoj strukturi*.

II.

Genezu nacionalsocijalističke ideologije i, osobito, prijemljivost Nijemaca za tu ideologiju Plessner izlaže pokazujući povijesna izvorišta njemačke suprotstavljenosti Europi sve do prve polovice 20. stoljeća.

Na zapadu Europe — Francuska je istaknuta tek kao najuvjerljiviji primjer i suparnik Njemačkoj — zbiva se već tijekom 16. i 17. stoljeća proces prevladavanja *starog* i konstitucije *novog svijeta*. Jedan od rezultata ovoga modernizacijskog procesa začetak je ustanovljivanja novog tipa vladavinskog poretka u Europi. Novi se poredak ustanovljuje kao *prevladavanje* staleškog vladavinskog poretka u apsolutnoj monarhiji i uspostavljanje nacionalnih država kao oblika zajednice i načela ustrojstva svjetskog vladavinskog poretka. Ono *razara* povlastice što ih institucionalizira staleško ustrojstvo i univerzalizam kojim je legitimiran vladavinski poredak *ancien regimea*, obznajući *novi* univerzalizam kojim valja legitimirati vladavinski poredak.

sadržajno ne obuhvaća privredne, socijalne ili političke činjenice. Stoga kultura integrira istovrsne pojedince, ali istovremeno *ograničava* njihovu zajednicu spram drugih zajednica: "Njemački pojam kulture, naprotiv, osobito ističe nacionalne razlike, svojevrsnost grupa; prije svega snagom ove funkcije on je zadobio značenje primjerice u području istraživanja etnologije i antropologije daleko preko njemačkog govornog područja i daleko preko njegove izvorne situacije" (*Elias*, str.4.). Nasuprot pojmu "*civilizacija*", koji izražava samosvijest nacija što, nošene procesom civilizacije, tendiraju koloniziranju prostora i naroda, njemački pojam "*kultura*" iskazuje samosvijest nacije koja se, zbog svoje osobite povijesti i geopolitičkih osobitosti prostora koji je nastavala, uvijek iznova morala pitati "Što je zapravo naša osobitost?", kako bi odredila svoje granice u političkom i duhovnom smislu.

U brojnim njemačkim raspravama o odnosu Francuza i Nijemaca, poglavito tijekom 19. i početkom 20. stoljeća, pokazivano je kako se ovo osvješćivanje vlastita opstanka i vlastite osobitosti u različitim duhovnim sferama očituje kao temeljna razlika, dapače suprotstavljenost, koja prožima sve sfere ovih naroda. Tako je, primjerice, isticano da se Nijemci određuju recepcijom *grčke*, Francuzi recepcijom *latinske* klasične tradicije; da mentalitet Francuza primjereno iskazuje književnost (osobito roman), a mentalitet Nijemaca glazba; da Francuzi identitet vlastite zajednice uspostavljaju u politici, dok su Nijemci apolitični i sl.

Francuzi koji ne razlikuju strogo pojmove "*civilizacija*" i "*kultura*", istu su suprotnost iskazivali suprotstavljajući francusku civiliziranost i njemačko barbarstvo.

Racionalistička i prosvjetiteljska filozofija spoznala je čovjeka kao *umna i djelatno biće koje je tvorac vlastita života*. Čovjek-pojedinac *ugovorom* konstituira s drugim pojedincima zajednicu-državu kao *umsku konstrukciju*. *Ona je zajednička stvar — res publica — utemeljena u umskoj spoznaji čovjekove prirode*.

Ova je spoznaja dosegnuta unutar već uspostavljene apsolutne monarhije. *Oslobodjenje* od monarhijske vlasti i ukidanje staleškog poretka uvjet su i pretpostavka konstitucije republike kao nove zajednice. *Temelj* je jedinstva zajednice *sloboda pojedinca* iskazana *jednakim pravima pojedinaca u republici*. Novu zajednicu konstituira *pravo*. Ono je i *temelj legitimnosti* vlasti u republici. *Pravo omogućuje politiku kao djelatnost koja konstituira zajednicu*.

Zajednica i vlast dakle nisu nešto što je dano i opstoji prije i nezavisno od racionalnog djelovanja pojedinaca. One su izraz i rezultat čovjekova svakodnevnog djela i oblik integracije pojedinaca. Pojedinac je pripadnik ovako shvaćene zajednice kao subjekt racionalnih općeljudskih prava i temeljem tih prava. *Politički humanizam* u kojemu je ovakva zajednica utemeljena, omogućuje da se *bude i postane pripadnik zajednice*, bez obzira na prirodne osobine pojedinca ili osobine određene socijalnim ili etničkim značajkama njegovih predaka. *Nacija se tako uspostavlja kao zajednica državljana koji žive unutar istoga pravnog poretka*. Ona je isto- vjetna sa *subjektivnim* prihvaćanjem vrijednosti u kojima je utemeljena republika-država.⁷ Te su vrijednosti *sloboda, jednakost, svjetovnost vlasti, itd.*

⁷U slavnom predavanju što ga je održao na Sorboni 1882. godine, *Ernest Renan* je obrazložio ovakvo razumijevanje nacije. Određujući naciju kao “duhovni princip”, on je ustvrdio kako za konstituciju modernih nacija nisu bili presudni ni etnicitet, ni jezik, ni teritorij, nego zajednička prošlost i suvremena volja stanovite grupe ljudi da se živi zajedno: “Nacija je dakle velika solidarnost, stvorena od osjećaja žrtvi što se faktički dogodiše i onih koje smo voljni podnijeti. Ona pretpostavlja prošlost; sabire se, međutim, u sadašnjosti s jednom opipljivom činjenicom: pristankom, jasno izraženom željom da se nastavi zajednički život. Postojanje nacije je (oprostite mi tu metaforu) svakidašnji plebiscit, kao što je postojanje individue vječna potvrda života. Usporedi: Renan, Ernest, *Što je nacija?* u: *Kulturni radnik*, 1981., 6, str. 105.

Subjektivna teorija nacije ima brojne zagovornike i u suvremenim teorijama nacije. Benedict Anderson, primjerice, ovako određuje naciju: “To je zamišljena politička zajednica, i to zamišljena kao inherentno ograničena i suverena” (Anderson, 1990., str.17.). Prigovarajući Ernestu Gellneru — također zagovorniku subjektivne teorije nacije — da tvrdnjom kako nacionalizam “izmišlja” naciju iskazuje vrijednosno negativan sud i sugerira da je nacija tek izmišljotina, Anderson napominje da su sve veće zajednice čiji članovi žive odvojeni tisućama kilometara, ne poznaju se i nema izgleda da se ikada upoznaju, zapravo zamišljene zajednice, ali da time nipošto nisu manje zbiljske. Naprotiv, vjerovanje velikih grupa pojedinaca da su *jedno*, da imaju nešto *zajedničko* što ih razlikuje od drugih zajednica, čini ih djelatnim subjektom.

Nasuprot ovom isključivo *subjektivnom* određenju nacije brojna su *objektivna* određenja nacije koja naciju određuju kao fenomen što postoji gotovo nezavisno od

Jedno je od temeljnih načela konstitucije ovakve zajednice *pučka* suverenost koja ustanovljuje oslobođenje od monarhove vladavine i staleških povlastica. Sloboda u uspostavljenoj državi i *unutarnje samoodređenje* ujedinijenih pojedinaca temelj su države i nacije. Promicanje liberalnih i demokratskih načela ustrojstva društva i države, te konstituiranje nacije *protiv vlastitog monarha* različiti su aspekti istoga i istodobnog procesa, koji bitno određuju nacionalnu svijest.

Za nacionalnu svijest i političku kulturu Francuza konstitutivno je, misli Plessner, ovakvo razumijevanje nacije.⁸ Filozofija političkog humanizma koja utemeljuje zajednicu u ideji *res publicae* kao države, razumije kršćansko katoličanstvo kao religiju koja nije konstitutivna za ustrojstvo republike i političke vlasti. Vjera je shvaćena kao osobno uvjerenje pojedinca. Istovremeno je *ratio* etabliran kao izraz i temelj nove općenitosti i univerzalnosti, te kao *osnova integracije* pojedinaca i grupa u naciju.

Na europski modernizacijski proces u 17. i 18. stoljeću Nijemci reagiraju romantičarskim propitivanjem osobitosti “njemačke duše” i isticanjem *razlike* spram drugih naroda, poglavito Francuza. Svijest o *jedinstvu Nijemaca* nastoji se uspostaviti *nezavisno* od postojećih oblika i tipova vlasti te odvojeno od ideje *slobode čovjeka*. Njemačka nacija tako sebe razumije kao zajednicu koja opstoji *prije i mimo* postojanja jedinstvene države. Ona je istovremeno shvaćena kao “*nepolitička*” i *transpolitička*.⁹ Za tu zajednicu i pojedince koji je tvore *res publica ne posreduje* identitet zajednice. Kao njemački narod (*das deutsche Volk*) zajednica je dana i opstoji objektivno. Njezin opstanak nije određen suglasnošću pojedinaca koji joj pripadaju. Dapače, zajednica određuje opstanak pojedinca. Ona ga omogućuje kao djelatni subjekt. Izvorno je temelj identiteta ovakve zajednice kultura, poglavito običaji.

Ovakvo je samorazumijevanje Nijemaca izraz njihova nesudjelovanja u europskom modernizacijskom procesu potkraj 16. i tijekom 17. stoljeća.

Više je raznovrsnih razloga, kako pokazuje Plessner, što Nijemci

svijesti pripadnika nacionalne zajednice i navode različita svojstva koja pojedinu grupu čine nacijom: teritorij, jezik, tradicija i sl.

⁸Ovakvo je razumijevanje nacije formulirao ideolog trećeg staleža u Francuskoj revoluciji 1789. *Abbé Sieyès*. Prema njegovoj slavnoj definiciji, nacija je “ukupnost ujedinijenih pojedinaca koji su podvrgnuti istom zakonu i zastupljeni istom skupštinom”. Navedeno prema: Schieder, Theodor, *Typologie und Erscheinungsformen des Nationalstaates in Europa*, u: H. A. Winkler, *Nationalismus*, Königstein/Ts.: Verlagsgroupe Athenaum, Hain, Scriptor, Hanstein 1978.)

⁹Ilustrativan primjer ovakvog razumijevanja njemačke nacije u njemačkoj književnosti jest djelo Thomasa Manna *Die Betrachtungen eines Unpolitischen*. U ovom spisu, uglavnom napisanom tijekom Prvog svjetskog rata, Thomas Mann, promičući stavove njemačkih nacionalista, nastoji pokazati kako je “nepolitičnost” bitna osobina njemačke nacije.

propuštaju sudjelovati u ovom procesu. Oni su nastanjivali prostor u sredini europskog kontinenta koji nije omeđen izrazitim prirodnim granicama. Ovim prostorom nakon raspada Rimskog carstva vlada više monarhijskih kuća. Dvije od njih, Hohenzollerni i Habsburzi žele biti nasljednici Svetog rimskog carstva i ujedinitelji cijeloga njemačkog etnosa.

Lutherovski protestantizam je vjerski podijelio njemački etnos. U sukobu s Papom *Luther* je svoj slobodarski crkveni pokret temeljio na autoritetu zemaljskih vladara. Tako je bitno ograničio domašaj oslobođenja religijskih energija, potiskujući ga u intimu vjernika i njegov neposredni odnos s Bogom, opravdavajući postojeću svjetovnu vlast i promičući autoritarnu političku kulturu.

Tridesetogodišnji rat (1618.-48.), kojim je izboren opstanak protestantizma u Nijemaca, bitno uzdrman katolički univerzalizam i njegova pretenzija na svjetovnu vlast, opustošio je Njemačku i osiromašio osobito *njemačko građanstvo*. Ono zbog toga nije uspjelo postati subjektom povijesnog napretka. Za konstituciju njemačke nacionalne svijesti izuzetno je značajna činjenica da je veliki dio njemačkog etnosa ostao katolički.

Proces ustanovljenja jedinstvenog vladavinskog poretka u Nijemaca se intenzivira tek u 19. stoljeću. Rezultat je ovog procesa “malonjemačko rješenje” njemačkog nacionalnog pitanja 1871. godine u obnovljenom Reichu koji nastaje *pripajanjem* pojedinih kneževina Pruskoj.

Reich *nije* utemeljen u *određenoj ideji države*. Njega *ne ustanovljuje narod* oslobađajući se od monarhove vladavine. Reich utemeljuje jedna od monarhija, ne mijenjajući ni oblik, ni tip vladavine.

Nijemci u 19. stoljeću nadoknađuju i privredno zaostajanje za europskim Zapadom. Međutim, temeljni subjekt industrijske revolucije i privrednog rasta u Reichu nije građanstvo, nego država. Građanstvo nije temeljni nositelj modernizacijskog procesa u Njemačkoj.

Zakašnjela i ubrzana industrijalizacija, preuzeta od zapadne Europe bez etosa političkog humanizma, u Njemačkoj je prihvaćena kao puki instrument. Ona ukida transcendentne autoritete, ali ne suprotstavlja istovremeno autoritet povijesti imanentnog uma. Dapače, ona mu odriče postojanje, omogućujući *decizionističko i voluntarističko* razumijevanje ustrojstva čovjekova opstanka, poglavito vladavine.

Konstituiranje njemačke nacije, njezinu samosvijest i njezinu suprotstavljenost zapadnoeuropskom političkom humanizmu isto tako suodređuju protuslovlja i nedorečenosti europskog procesa modernizacije. Plessner posebno ističe dvije. Prva je, naizgled paradoksalan, *svjetskopovijesni poraz* Europe početkom dvadesetog stoljeća. Ovaj se poraz očituje u emancipaciji neeuropskih prostora od Europe, čime ovi prostori postaju ekonomski i socijalni konkurenti Europi. Emancipacija od Europe zbiva se tako što ovi prostori recipiraju stanovita dostignuća europskog emancipacijskog procesa, prije svega industrijalizaciju proizvodnje i tehnološku racionalizaciju rad-

nog procesa. Industrijalizacija i racionalizacija radnog procesa bivaju preuzete, a da se *ne recipira* europski duh, etos i politička načela koji su ih povijesno proizveli.

Koristeći ovu mogućnost, zemlje koje nisu izvorno nositelji napretka postaju uspješni gospodarski konkurenti staroj Europi i ugrožavaju njezino prvenstvo. Osporeno prvenstvo izaziva i u Europi sumnju u vrijednosti europske civilizacije i načela političkog humanizma. To vrijedi i za Njemačku, koja je u 19. stoljeću i sama prošla brz proces industrijalizacije i urbanizacije, ali i za neke izvaneuropske zemlje.

U svom emancipacijskom procesu zapadni su Europljani ozbiljili povijesno novu ideju države i delegitimirali monarhijski vladavinski poredak, obrazlažući svoje djelovanje racionalističkim univerzalizmom i autoritetom uma. Ove su se revolucije dogodile unutar pojedinih monarhija, u kojima su sredstva i funkcije vlasti već bili koncentrirani i centralizirani, a domašaj vlasti je uglavnom sezao do granica teritorija što su ga nastavala etnički srodna plemena. Važenje univerzalnih humanističkih vrijednosti time je institucionalno *ograničeno* na građane pojedinih država, odnosno pripadnike pojedinih novostvorenih nacija. Zapadna Europa povijesno etablira dva organizacijski i konstitucijski jedva uskladiva načela ustrojstva zajednice: autoritet *univerzalnog* povijesnog uma i njegovo *ograničeno* važenje samo za pripadnike pojedinih nacija.¹⁰

¹⁰U bivšim je komunističkim državama bitan dio programa prevladavanja komunističke vladavine “odlazak u Europu” ili “povratak Europi”. Pojam “Europa” se pritom, ne samo iz ideologijskih razloga, često rabi nekritički. Njemu se, osim geografskog, pridaju i druga značenja: specifično europsko razumijevanje znanosti, kršćanstvo, civilizacija, humanizam.

Govoreći o političkom značaju i politologijskom značenju pojma “Europa”, valja podsjetiti da geografski prostor europskog kontinenta prije kraja Drugog svjetskog rata i uspostavljanja komunističkog bloka nije bio samo podijeljen u vladavinske sustave nacionalnih država. On je još između dva svjetska rata bio podijeljen na (uglavnom zapadnoeuropske i sjevernoeuropske) države u kojima su liberalna i demokratska načela postala konstitucionalnom tradicijom i države u kojima se to nije dogodilo. Granica podjele bila je na Rajni. Na ostalom su dijelu europskog prostora uglavnom postojale različite diktature i apsolutne monarhije (Poljska, Mađarska, prva Jugoslavija, Bugarska, Rumunija). Na prostoru koji uglavnom nastanjuje njemački etnos nakon Prvog svjetskog rata uspostavljene su dvije nestabilne i kratkotrajne republike. Njih su pripadnici njemačkog etnosa doživljavali kao nametnute i kao nenjemačke, te su ubrzo završile nacističkom diktaturom. Jedina iznimka na ovom prostoru bila je Republika Čehoslovačka. Zato se s mnogo razloga može reći da Europa do kraja Drugog svjetskog rata *nije postojala* kao jedinstven politički fenomen i djelatan politički subjekt. Otud krilatica o “povratku Europi” kroz povratak vlastitoj tradiciji u bivšim komunističkim državama, dakako i u Hrvatskoj, može poslužiti za ideologijsku manipulaciju i samoobmanu, ali ne može biti program za budućnost, jer ne može zajamčiti sudjelovanje u suvremenoj Europi. Naime, poslije Drugog svjetskog rata, uspostavljanjem Europske ekonomske zajednice, započinje proces konstitucije Europe kao jedinstvenog i djelatnog subjekta. Taj proces danas smjera uspostavljanju *Europe* i kao jedinstvenog

Europa međutim nije mogla priznati njemačkom etnosu pravo da svoju državu utemelji ozbiljujući ova načela. Taj etnos, naime, nastanjuje prostor na kojemu je uspostavljeno više vladavinskih poredaka koji čine europsku ravnotežu. Eventualno ujedinjenje njemačke nacije i uspostavljanje nacionalne države po zapadnoeuropskom modelu pretpostavljalo je rušenje nekoliko vladavinskih poredaka — europsku revoluciju koju Europa, čiji je vladavinski poredak bio utemeljen prema načelu nacionalne države, nije mogla Nijemcima dozvoliti. Takva Europa nije mogla izdržati ozbiljenje vlastitih ideala i vrijednosti.¹¹

To je, kako pokazuje Plessner, još jedan izuzetno značajan razlog njemačkog skepticizma i suprotstavljanja vrijednostima europskog političkog humanizma. To je dakako i dodatni razlog krize europeizma.

Posljedica je: razvoj Njemačke koji će kasnije biti iskazan sintagmom o njemačkom “posebnom putu”¹². On se zbiva kao osviještena suprotstavljene

političkog subjekta. Ali to konstituiranje nipošto nije završeno. Riječ je o procesu integracije koji nije linearan i nije nužan. Njegov temelj je zapadnoeuropski univerzalizam, a ne srednjoeuropski partikularizam.

¹¹Moć ove nemoći izvrsno ilustrira kraj Prvog svjetskog rata. Naime, zakašnjelost uspostavljanja jedinstvene njemačke nacionalne države nedvojbeno je posljedica i sukoba protestantske i katoličke tradicije u njemačkom etnosu. “Malonjemačko” rješenje njemačkog nacionalnog pitanja može se opravdano obrazložiti Bismarckovim pragmatizmom, njemačkom monarhističkom tradicijom i sukobom interesa Habsburga i Hohenzollerna. Nakon Prvog svjetskog rata srušene su na prostoru što ga nastanjuje njemački etnos obje monarhije, ali pobjednici nisu njemačkom etnosu dozvolili konstituciju jedinstvene nacionalne države. Nakon rata su uspostavljene dvije njemačke republike. Nacionalno jedinstvo Nijemaca tako ne ozbiljuje ni tradicionalno “njemačka” monarhija, ni “europska” republika. To je značajan izvor njemačkog antieuropeizma i antirepublikanizma početkom dvadesetog stoljeća. Ali i njemačkog revanšizma i želje da se i Nijemci ujedine.

¹²Njemačka je povijest, iz razumljivih razloga, posebno zanimljiv predmet znanstvenih istraživanja i prijepora. Nije pritom riječ jedino o povjesničarima. Jedan je od središnjih problema u ovim nastojanjima propitivanje njemačkog “posebnog puta” (*der Sonderweg*) u povijesti. Rasprava o ovom problemu obnovljena je u njemačkoj znanosti osamdesetih godina ovog stoljeća. Sažimajući rezultate rasprave *Kurt Sontheimer* pokazuje kako isticanje posebnog njemačkog puta nije dokazivanje ili opovrgavanje jedne znanstvene hipoteze. To je *shema interpretacije njemačke povijesti*, formulirana u bitnome potkraj 19. stoljeća, nakon što je 1870. ponovo utemeljen njemački Reich.

Pogodan je metodički instrument za dokazivanje njemačkog posebnog puta bio *historizam*, začeci kojega sežu još u doba romantike. Historizam je osporavao općenite povijesne zakonitosti i umno ustrojstvo povijesti, te naglašavao da se pojedino povijesno zbivanje mora razumjeti iz njega samoga, iz njegovih posebnih okolnosti i ne može se “mjeriti” mjerilima apstraktnih načela i univerzalnim kategorijama. Utvrđujući posebnosti njemačkog razvoja, njemački su povjesničari, osobito pod utjecajem *Heinricha von Treitschkea*, *pozitivno* vrednovali posebnosti njemačkog puta razvoja, držeći ga pravim putem za Njemačku i oblikovanje njemačkog nacionalnog identiteta. Historizam je tako metodički omogućio konstituiranje

nost europskoj civilizaciji i rimskoj tradiciji, a očituje se u pseudoreligijskoj funkciji njemačke kulture. Njegov su izraz filozofijski skepticizam i nihilizam koji potiskuju tradiciju klasičnog njemačkog idealizma i omogućuju kapitulaciju filozofije pred radikalnom praksom. Njemački se “posebni put” očituje i kao samosvijest Nijemaca o njihovoj mladosti i neiskvarenosti europskom dekadencijom. Temelj je ove samosvijesti “amerikanizirani” tehnologijski razvoj i recepcija prirodne znanosti koja *biologiju čini osnovnom znanostu* o čovjeku.

Svi ovi činitelji rezultiraju promjenom u izvornom temelju nacionalnog identiteta Nijemaca. Kulturu zamjenjuje jednostavno život. Otud i razlika u temelju identiteta Nijemaca i zapadnih Europljana: “Biti Nijemac nije sadržavalo nikakvo uvjerenje kao biti Francuz ili biti Englez; ono nije značilo nikakvu službu nadnacionalnim idealima kakvima su postali vodeći principi zapadnog svijeta posredstvom kršćanskog kraljevstva Francuske, čiji humanizam kasnije u preobraženom obliku preuzima velika revolucija.

Biti Nijemac je bilo i ostalo jednostavno izraz zbiljnosti”. (Plessner, *Zakašnjela nacija*, str. 48-49.)

Biti Francuz ili Englez (biti Europljanin) je *uvjerenje, politički program*. To znači zalagati se za ozbiljenje određenih vrijednosti — jednakih prava, slobode, jednakosti i sl. Biti Nijemac je *biologijska činjenica*. Ovakvo samorazumijevanje, kao izraz “tragične komplikacije njemačke povijesti”,

konzervativnih “ideja iz 1914.”, koje su osviješteno suprotstavljene francuskim “idejama iz 1789.”.

Teorija o njemačkom “posebnom putu” potkraj 19. i početkom 20. stoljeća nije služila samo konstituiranju posebnosti njemačke nacionalne samosvijesti. Ona je zagovarala jaku državu utemeljenu u pruskoj militarističkoj tradiciji, državu koja gospodari društvom, i osporavala primjerenost liberalnog i demokratskog puta razvoja biću njemačkog naroda. Tako je ova teorija služil opravdavanju careve politike. U vrijeme Weimarske republike ova je teorija trajno bila izlazište destabilizacije vlasti.

Teorija o njemačkom “posebnom putu” ima i danas svoje zagovornike. Prihvatili su je i mnogi inozemni autori.

Njemačka liberalna historiografija u 19. stoljeću nastojala je, naprotiv, pokazati kako se Njemačka ne razvija tek različito od Europe, nego *zaostaje* za europskim razvojem. Suvremeni nastavljači ove tradicije, poput *Ralph Dahrendorfa*, nastoje pokazati kako temeljno pitanje istraživanja njemačke povijesti nije istraživanje njemačkog “posebnog puta”. Ralph Dahrendorf navodi stav *Karla Buchheima*, prema kojemu je ideologija Nijemaca u 19. stoljeću srodnija ideologiji Rusa, nego zapadnih Europljana, te ističe kako je temeljni problem istraživanja njemačke povijesti pitanje: Zašto liberalno shvaćanje nije u Njemačkoj uhvatilo korijena? To je, naime, najvažniji razlog zašto se Njemačka gotovo cijelo stoljeće nije mogla u sebi smiriti, te je u dvadesetom stoljeću inicirala svjetske ratove. (Usporedi: Sontheimer, Kurt, *Ein deutscher Sonderweg*, u: *Werner Weidenfeld (hrs.), Die deutsche Identität*, München, 1983., str. 324-335.; Usporedi također: Graf von Krockov, Christian, op.cit., osobito str. 17-66. i 89-117.; Dahrendorf, Ralph, *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*, Pieper Verlag, München, 1968.

stvorilo je duhovne pretpostavke rasističke nacionalsocijalističke ideologije i njezina prihvaćanja i u širokom krugu njemačkih intelektualaca. Ono je i temelj prihvaćanja vjere da se mladi njemački narod, upravo na temelju ove posebnosti, može vlastitom odlukom suprotstaviti Europi i spasiti od europske dekadencije.

III.

Plessnerovo istraživanje korijena ideologije Trećeg Reicha završilo je gotovo zastrašujućom spoznajom. Ta ideologija nije tek izraz puke želje Nijemaca za osvetom zbog ponižavajućih uvjeta Versajskog mira. Naprotiv, ona je bitno ukorijenjena u njemačkoj povijesti u kojoj građanstvo (ni obrazovano, ni posjedovno) nije bilo pogonska snaga modernizacijskog procesa.

Ideologija Trećeg Reicha isto tako nije tek puka izmišljotina skupine neobrazovanih avanturista. Ona je posljedak iste kulturne i duhovne tradicije u kojoj sjaje imena *Herdera*, *Goethea*, *Schillera* i *Nietzschea*. Ta je tradicija rascijepljena jer je povijest rascijepila njemački etnikum. Ideologija Trećeg Reicha je time shvaćena i pokazana kao izraz njemačke samosvojne povijesti koju bitno obilježava povijesni neuspjeh njemačkog građanstva da bude pogonska snaga modernizacijskog procesa.

Plessnerovo nastojanje da *razumije* korijene nacionalsocijalističke ideologije radikalni kritičari poput *Herberta Marcusea* pokazali su kao nedostatak vlastita stajališta i kolebanje “između obrane i optužbe autoritarne države” (*Marcuse*, 1937.). Ovaj prigovor nipošto nije potpuno neutemeljen. I manje radikalni kritičari od Marcusea zamijetili su da Plessner analizira korijene ideologije Trećeg Reicha na upadljivo hladno distanciran način, nipošto u zdušnoj opoziciji spram njemačkog razvoja kakva bi u zemlji u kojoj je Plessner bio gost lako našla odjeka.¹³ Plessnerov pristup može se razumjeti dvojako.

Plessner kao antropolog zna da je čovjek biće zajednice. On je već dvadesetih godina ovog stoljeća u karakteristično naslovljenoj studiji *Die Grenzen der Gemeinschaft* pokazao kako čovjek *jest* biće zajednice, ali se njegov opstanak ne može reducirati na zajednicu. Nastojanja da se skupina pojedinaca preobrazu u *zajednicu* zanemarujući *društveni* aspekt čovjekova opstanka nužno ograničavaju mogućnosti čovjekova razvoja. Takva su nastojanja logikom uspostavljanja zajedništva *radikalnim* sredstvima uspostaviti *granicu* zajednice prema drugim zajednicama. Ona se pak uspostavlja često nasilnim *isključenjem* drugih i različitim iz zajednice i *zatiranjem* razlika unutar zajednice. Zajednica se tako zatvara i politizira onemogućujući

¹³Usporedi: Rehberg, Karl-Siegbert, *Das Werk Helmuth Plessners*, Zum erscheinen der edition seiner “*Gesammelten Schriften*” in Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 1984., 36.

društveno posredovanje koje je medij ozbiljenja čovjekovih mogućnosti. Kritizirajući i komunistički i nacistički radikalizam, koji su početkom dvadesetih godina ovog stoljeća nastojali ovladati političkom scenom Njemačke, Plessner pokazuje kako ovaj uvid vrijedi za sve tipove zajednice, bez obzira na to što je obznanjeni temelj željena zajedništva. Plessneru je do toga da prihvati ideju zajedništva kao oblika čovjekova opstanka i istovremeno odredi njezine granice.

Pokazujući nacionalsocijalističku ideologiju kao legitimni posljedak njemačke duhovne tradicije, Plessner se, s druge strane, ne želi distancirati od nje upravo zato što se ta tradicija, kojoj i sam pripada i kojoj je privržen, ne može i ne smije svesti samo na jedan njezin aspekt. Dapače, pretpostavka prevladavanja rascijepljenosti te tradicije kritičko je suočavanje s uzrocima koji su je omogućili. Plessner tako i sebe čini odgovornim za zakazivanje njemačkog građanstva, osobito intelektualaca i njemačke filozofije, te obavezu promicanja onog aspekta njemačke tradicije koja omogućuje prevladavanje nacionalsocijalizma.

Usmjerenost njemačkih sociologa potkraj prošlog i početkom ovoga stoljeća, pa i Plessnera, na istraživanje zajednice, te razumijevanje značaja zajednice, moglo je biti i bilo je politički zlorabljeno ne samo od njemačkih konzervativaca, nego i od nacističkih ideologa. S obzirom na to, njegova je suzdržanost možda politički neprimjerena, ali je njegov moralni stav uzoran.

IV.

Plessnerova je studija ponajprije studija o njemačkoj povijesti i Nijemcima kao naciji. Ona međutim nije samo to. Uspoređujući proces formiranja francuske i njemačke nacije, on je naznačio razinu istraživanja i rasprave o oblikovanju pojedinih nacija, ali i prilikom pokušaja da se formulira jedna općenita teorija nacije. Uspoređujući vrijeme i način procesa modernizacije francuskog i njemačkog društva, Plessner je obrazloženo upozorio na jednu važnu značajku ovoga bitno europskog procesa.

Proces modernizacije započinje ponajprije na zapadu Europe, ali postupno zahvaća cijeli svijet. Njemu je međutim imanentan svojevrsni paradoks. Naime, "unutarnja jednakost biti svega onoga što nosi ljudsko lice posredstvom nadosobnoga uma je vjeroispovijest europeizma, kršćanstva kao i predkršćanske Antike. Bez njezina entuzijazma nemaju pronalazak znanosti, tehnika i industrija nikakav ljudski smisao. Čak je i u najnečovječnijim strojevima sadržana vjera u čovječanstvo, njegovo određenje da vlada sputavajućom moći stvari, da se oslobodi od okova prirode, da bude izbavljeno od onoga što jest i što jesmo. Tamo gdje to unutarsvjetovno vjerovanje u izbavljenje, posljednje onome zemaljskom okrenuto, očitovanje vjere u potrebu izbavljenja i nadnarodnosnu humanost nije udomaćeno, tamo nema razumijevanja za smisao samooslobođenja čovjeka

posredstvom čovjeka”. (Plessner, 30.) Paradoks je europskog procesa modernizacije, kako pokazuje Plessner, da on kritičkim odnosom prema tradiciji zadržava teorijski značaj ovoga humanizma, ali ukida neposrednu istovjetnost humanističkog etosa i teorije. Rezultat je toga svojevrsno odvajanje teorije i prakse, koje omogućuje preuzimanje pojedinih izvorno povezanih segmenata što ih proizvodi moderno društvo. To, pak, čini mogućim preuzimanje znanstvenih spoznaja bez preuzimanja humanističkog etosa koji ih je izvorno proizveo. Rezultat je industrijska i privredna ekspanzija u kojima ne postoji humanistička tradicija: “Ta je ekspanzija bila moguća i praktično neograničena samo zato što rezultati znanosti postaju jasni u njihovim mogućnostima primjene, a rukovanje je aparatima i strojevima, doduše, vezano za razumijevanje teorije, ali ne za razumijevanje humanističkog etosa teorije. Voženje automobila i pravljenje automobila je dvoje. Ali da bi se gradio automobil, ne treba u sebi imati humanističku tradiciju, ne treba biti Faust, ni razumjeti Fausta. Industrijski napredak počiva na odvojivosti tehničke primjene od teorije, europeizacija Zemlje počiva na mogućnosti neutraliziranja teorije spram etosa koji ju nosi, spram spoznaja što ju vode”. (Plessner, 31.)

Etičko neutraliziranje teorije i odvojivost tehničke primjene znanstvenih spoznaja od teorije omogućuju instrumentalno prihvaćanje industrijalizacije, bez prihvaćanja zapadnjačkog etosa humanizma i korištenje izvorno europske industrijalizacije u konkurenciji s europskim Zapadom, nastavljajući živjeti sukladno vlastitoj socijalnoj i političkoj tradiciji.¹⁴ Plessner ilustrira svoju tezu primjerima razvoja Japana i Njemačke, ali je ona instruktivna i za istraživanje oblikovanja drugih, osobito srednjoeuropskih i istočnoeuropskih nacija.

Pokazujući kako su nacionalna država, načelo nacionalnosti i pravo samoodređenja nacija bili od 1848. do 1920. za Europu “mjerodavni pojmovi”, istaknuti je njemački povjesničar *Theodor Schieder* u studiji *Typologie und Erscheinungsformen des Nationalstaates in Europa* pokazao kako se proces konstituiranja nacija i nacionalnih država u Europi zbiva u različito vrijeme i na različite načine. “U prvoj etapi” moderna se nacio-

¹⁴Spoznaja mogućnosti stvorene modernizacijskim procesom da se preuzimaju samo njegovi pojedini segmenti i aspekti, može biti analitički produktivna i za kritičko ispitivanje povijesti nacija i država u kojim je komunistički poredak proveo modernizaciju agrarno-seljačkog društva preuzimajući zapadnu industrijalizaciju i odbacujući zapadnjački humanizam. Osobitost je ovog tipa “modernizacije” preuzimanje rezultata tehničkog i tehnologijskog razvoja, ali i osviješteno fizičko uništenje začetaka građanstva kao socijalne klase, te uspostavljanje poretka koji onemogućava konstituiranje građanstva kao klase. Posebnu pažnju valja pritom obratiti na činjenicu da preuzimanje tehnologijskog razvoja i tehničkih dostignuća razara agrarno-seoski tip zajednice i proizvodnje, te reintegrira društvo primjereno logici tehnologijskog racionaliteta. Ovaj se proces zbiva unutar poretka koji se usto pokušava integrirati komunističkom ideologijom i državnom prinudom. Usporedi o tomu našu raspravu.

nalna država oblikuje u Engleskoj i Francuskoj “posredstvom unutardržavne revolucije u kojoj zajednica građana *već postojeću* državu iznova utemeljuje s obzirom *na određene političke vrijednosti* i na kraju s obzirom na narodnu volju, *volonte generale* u smislu Rousseaua, na naciju kao voljnu zajednicu”. Navodeći slavnu definiciju *Abbéa Sieyesa*, *Theodore Schieder* ističe da preobražaj države (monarhije) u republiku konstituira i naciju kao “ukupnost ujedinjenih pojedinaca koji su podvrgnuti istom zakonu i predstavljeni istom zakonodavnom skupštinom”. Nacija je istovjetna sa *subjektivnim* prihvaćanjem vrijednosti u kojima je utemeljena država-republika. Te su vrijednosti univerzalne — općenita ljudska prava, racionalizam, svjetovni značaj vlasti, itd. Jedno je od njezinih temeljnih načela pučka suverenost kojom se ustanovljuje *oslobođenje* od vladavine monarha i staleških povlastica. Dakle, *sloboda unutar* uspostavljene države i *unutarnje samoodređenje* pojedinaca ujedinjenih u naciju temelj su države i nacije. Ovaj tip konstituiranja nacije i nacionalne države, u kojemu se nacija i moderna država konstituiraju istovremeno, na temelju istih univerzalnih vrijednosti, karakterističan je za europski zapad i sjever.

U *drugoj fazi* konstituiraju se nacionalne države od državljana različitih država. *Pokreti za ujedinjenje* u drugoj polovici 19. stoljeća oblikuju se na temelju uvjerenja da je nacija historijski, kulturno i etnički povezana zajednica koja opstoji *prije* države. Ovi pokreti osjećaju podijeljenost kulturno i jezično srodnih grupa u različite države kao prinudu i ističu *jedinstvo nacije* kao najvišu vrijednost, te zahtijevaju i političku institucionalizaciju toga jedinstva u istoj državi, čak i onda kad se to zbiva na štetu *slobode individuuma i nacije*. Primjer su ovakva konstituiranja nacionalne države i nacije osobito Njemačka i Italija.

U *trećoj fazi*, koja se prostorno zbiva dijelom u srednjoj i pretežno u istočnoj Europi, nacionalni se pokreti i nacionalne države oblikuju *odvajanjem* nacionalnih država od multinacionalnih carstava (Habsburška monarhija, Osmanlijsko carstvo, Rusko carstvo). Nacionalni su pokreti nositelji zahtjeva da se uspostavi *nacionalna sloboda* od izvanjskog tlačitelja. Monarh je načelno i pripadnik druge nacije koja ima povlašteni položaj u državi. Unutarnja *sloboda nacije i pojedinaca*, iskazana ustanovljivanjem demokratske i liberalne države moguća je, prema tom shvaćanju, tek *nakon* što se ustanovi *izvanjska* sloboda, oslobođenje iz multinacionalnog carstva kao “tamnice naroda”. I u ovom je tipu konstituiranja nacije i nacionalne države pretpostavljeno da *nacija* postoji kao zajednica jezika, kulture i običaja *prije* i nezavisno od države. Osobitost je nacionalnih pokreta u ovim zemljama da se njihova politička svijest ne oblikuje u postojećoj državi i s obzirom na ideju države. Postojeća je država shvaćena kao nešto strano, kao sila koja onemogućuje razvoj vlastite nacije, te se nacionalna svijest oblikuje ponajprije isticanjem razlika i suprotnosti prema vladajućoj

naciji. Političku svijest ovih pokreta oblikuje i činjenica da se najčešće bore za izdvajanje iz velikih monarhija, te su najčešće republikanski.¹⁵

Povjesničar *Theodor Schieder* rekonstrukcijom procesa konstitucije nacionalnih država u Europi tijekom 19. i 20. stoljeća pokazuje kako je za gotovo cijeli srednjoeuropski i istočnoeuropski prostor mjerodavno razumijevanje nacije ponajprije kao kulturne zajednice, čije je zajedništvo utemeljeno i opstoji prije države i nezavisno od nje. On tako, čini se, potvrđuje Plessnerovo razlikovanje u razumijevanju nacije u zapadnoj Europi i Njemačkoj, a istovremeno je njegova mjerodavnost proširena na gotovo cijelu srednju i istočnu Europu. To je još jedan razlog za brojna pitanja što ih je provocirala već Plessnerova studija.¹⁶

Ako su Nijemci, koji se formiraju kao nacija u 19. stoljeću, “zakašnjela nacija”, nisu li sve nacije koje se oblikuju kasnije zapravo zakašnjele nacije? Je li formiranje nacija, s obzirom na to da se proces stvaranja nacija nastavlja u 20. stoljeću, neizbježan proces¹⁷? Moraju li se sve nacije

¹⁵*Schieder* istražuje europski proces konstituiranja nacionalnih država i nacija. Utoliko je njegova studija instruktivna za istraživanje nacionalnih pokreta, političke svijesti i konstitucije nacionalnih država na prostorima bivše Jugoslavije, ali nipošto nije dostatna. Studija je objavljena 1966. i *Schieder* ističe da je Jugoslavija svojevrsna iznimka, prije svega zato što je kao višenacionalna državna tvorba stvorena u vrijeme kad je nacionalna država obznanjena kao načelo konstituiranja vladavinskog poretka u svijetu. Ona je netipična i po tomu što je uspostavljena kao monarhija u kojoj je srpska dinastija pokušala ozbiljiti velikosrpsku hegemoniju, potencirajući tako nacionalizme drugih naroda, dok se u većini tada stvorenih nacionalnih država uspostavljaju republike.

Za istraživanje hrvatskog nacionalnog pokreta i oblikovanje nacionalne svijesti u Hrvata nužno je uvažiti posebnosti hrvatske povijesti. Hrvatski je etnikum, naime, tijekom povijesti živio u različitim državama koje su priječile njegovo ujedinjenje i formiranje hrvatske nacije. Hrvatska se nacionalna svijest oblikuje na temelju programa koji je istovremeno zahtijevao *ujedinjenje* cjelokupnog etnikuma u nacionalnu državu i *izdvajanje* iz više različitih država, uglavnom monarhija. Ovim se protuslovljem može objasniti neke specifičnosti oblikovanja hrvatske nacionalne svijesti: primjerice nužnost da se ponajprije cijeli hrvatski etnikum ujedini u jednoj, makar višenacionalnoj državi, ali i želju da Hrvati uspostave vlastitu državu; republikansku tradiciju hrvatskog nacionalnog pokreta, ali i svijest da forma nacionalne države nije bitna i naglašena želja da se uspostavi hrvatska država, bez obzira na formu i sadržaj; značenje katoličke religije i crkve za konstituiranje hrvatskoga nacionalnog identiteta i sl.

¹⁶Upozorili smo da Plessner u svojoj raspravi samo nastavlja tradiciju koja ističe razliku u oblikovanju nacionalne svijesti Nijemaca i Francuza. Međutim, ovaj je tip razlikovanja nacija poslužio kao paradigma i u općoj teoriji nacija. Tako je *Friedrich Meinecke* razlikovao državne nacije i kulturne nacije. Ova je razlika vrlo čest predmet kritičke rasprave i u suvremenijim teorijama nacije. Usporedi npr. Mayer, Tilman, *Prinzip Nation*, Leske & Budrich, Opladen, 1987.

¹⁷Tako primjerice misli *Albert F. Reiterer* u izvrsnoj i vrlo informativnoj studiji *Die unvermeidbare Nation*. Izlažući različite aspekte formiranja nacije, Reiterer je razumije kao “neizbježan” oblik integracije na određenom stupnju razvoja modernog

koje se formiraju poslije, oblikovati po modelu “zakašnjele nacije”?

Odgovor na ova pitanja ne može se dobiti čitanjem Plessnerove studije već zbog njezina svjesno ograničena predmeta istraživanja. Ali i zbog granica njegova metodičkog pristupa. Plessner je, naime, vrlo uvjerljivo pokazao kako i zašto se različito formira nacionalna svijest Francuza i Nijemaca, te su oni različite nacije. Iz njegova izlaganja se međutim ne može odgovoriti na vrlo jednostavno pitanje: kako i zašto su dvije velike skupine ljudi koje su tako fundamentalno različite po tvorbi njihova zajedništva, ipak obje nacije? Nije li, ako se za označavanje dva različita, čak suprotna tipa zajedništva, rabi isti pojam — “nacija”, bilo nužno ponajprije pokazati ono što je objema skupinama *zajedničko*, ono što opravdava, unatoč razlikama, uporabu istoga pojma?

Uspoređujući oblikovanje nacionalne svijesti Francuza i Nijemaca on ovo pitanje ne postavlja, iako je pretpostavka njegove cijele analize da su i Nijemci i Francuzi nacija. On ga i ne može postaviti zbog ograničenja istraživanja na duhovnu povijest. Nasuprot prigovorima da je nastanak i pobjedu nacionalsocijalizma u Njemačkoj propustio prikazati kao izraz osobito odnosa socijalnih i političkih snaga, nama se čini upitnim njegovo tumačenje oblikovanja “pravodobnih” nacija. Plessner opravdano ističe prosvjetiteljsko promicanje načela političkog humanizma i svjetovnog univerzalizma, koji bivaju institucionalizirani u vladavini prava i ukidanju monarhijskog samovlašća, kao elemente integracije i identifikacije francuske nacije. Nema nikakve dvojbe da je ovako shvaćena država bila i mogla biti medij uspostavljanja zajednice građana. U svom prikazu Plessner međutim zanemaruje činjenicu da zapadnoeuropsko građanstvo, poglavito francusko, promičući vladavinu prava istovremeno promiče privatizaciju vjere, savjesti, znanja i vlasništva, čime se država kao zajednica građana utemeljena u pravu bitno ispražnjuje i u svojoj apstraktnosti postaje nedovoljno snažan medij integracije i, što je važnije, i definicije pojedinaca. U svojoj analizi Plessner isto tako nedovoljno uzima u obzir domašaj zapadnjačkog *individualizma* koji je istovremeno obznanjen kao načelo djelovanja pojedinaca u poretku što ga obznanjuju “pravodobne” nacije. Ustanovljivanjem tog načela razara se tradicionalno zajedništvo temeljeno, između ostaloga, i na razlikama po rođenju, a ustanovljuje integracija individuuma pomoću tržišta, zakona vrijednosti i interesa, koja nipošto nije jednosmjerni proces. Nije li ovo zanemarivanje dostignuća *liberalizma* razlog što Plessner previđa činjenicu da francusko građanstvo krilaticom “nacija protiv kralja” doduše *demokratizira* ustrojstvo vlasti i uspostavljanjem nacije kao suverena mijenja legitimacijsko utemeljenje vladavine, a naciju uspostavlja kao zajednicu građana, ali istovremeno nastoji *mobilizirati* i *politizirati* puk ideologizirajući zajedničku tradiciju, jezik, kulturu i dr., ali i *razlike* spram drugih grupa koje su isključene iz ovih zajedničkih osobina? Nije li i za

industrijskog društva. On istovremeno ističe da na današnjem stupnju integracije modernog europskog društva nacionalne granice postaju prepreka daljnjem razvoju.

konstituciju svijesti o zajedništvu “pravodobnih” nacija sukonstitutivno vjerovanje da su pripadnici nacije jedno po svojim “nepolitičkim” osobinama kao što su jezik, običaji i sl. Ne ponose li se Francuzi barem jednako *francuskom* kuhinjom, *francuskim* vinima, *francuskom* filozofijom i sl.? Nije li riječ o tomu da postrevolucionarni upravljači upravo zbog apstraktnosti ideje države i vladavine prava, te zbog protuslovnosti novoga građanskog društva, trebaju transpolitičko utemeljenje zajednice i pronalaze ga u naciji?

Plessner je opravdano istaknuo da je za oblikovanje francuske nacionalne svijesti sukonstitutivna ideja države kao republike, ali je suviše reducirano izjednačio *ideju države i ideju nacije*. Zar mogućnost da se preuzme *ideja nacije*, a da se ne preuzme *ideja države*, mogućnost koja je postala zbiljnost u 20. stoljeću, ne pokazuje da su ove dvije ideje različite, iako su izvorno povezane? Zar mogućnost da se preuzmu samo pojedini segmenti modernizacijskog procesa, što je Plessner pokazao na primjeru preuzimanja tehnologija, ne znači i mogućnost preuzimanja pojedinih ideja, pa tako i ideje nacije? Što se zbiva s idejama kada bivaju “prenesene” na socijalni supstrat u kojemu nisu izvorno proizvedene? Plessnerova studija ne odgovara na ova pitanja. Inicirajući ih, ona istovremeno određuje obzor u kojemu o njima valja raspravljati prilikom nastojanja da se pojmi fenomen nacije i nacionalizma. Uzornim odnosom prema vlastitoj tradiciji ona može biti i jedan od elemenata metodičkog pristupa u raspravama o drugim “zakašnjelim nacijama”.

Ivan Prpić

THE TIMELY AND THE BELATED DECISIONS

Summary

German sociologist and anthropologist Helmuth Plessner has tried to explain the ascent of national-socialism in Germany with the belated formation of German nation. Not only was it formed later than other West European nations, it was formed in a different manner. While West European nations were formed by countering monarchy with the novel concept of the state as a republic, the German nation was founded on the culture within the Reich which was “a great power devoid of the idea of the state”. The author has tried to prove the limited analytical value of Plessner’s distinction between the belated and the timely nations by pointing out that culture and tradition are an essential medium for the formation of nations.